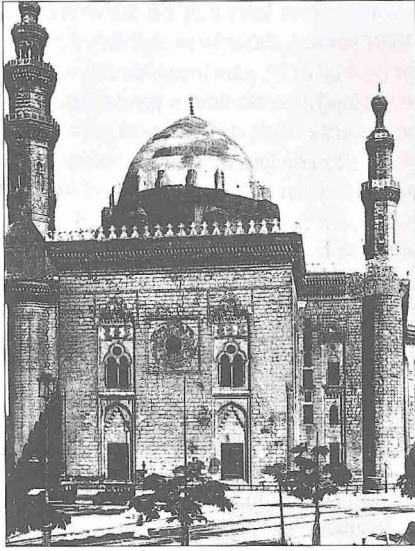

Kalavun Camii – Kahire / Mısır

yeye eklenmiş olup Mısır'daki en eski sebildir.

Külliyeye dahil bulunan, içinde Sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in ve Kalavun'un diğer oğullarının defnedildiği türbenin kareye yakın bir planı vardır. Yapı, Kahire'deki en güzel tezyinata sahip Ortaçağ binalarından biri olarak kabul edilmektedir. Yapıya, belki Bizans tarzı olan basık kubbeli bir revakla çevrelenmiş bir küçük avludan ulaşılır. Bu avlunun ortasında eskiden bir fiskiye mevcuttu. Avludan alçı süslemeli, kemerli bir kapı ile türbeye geçilmektedir. Türbenin ortasında dört pâyve ve dört pembe granit sütunun taşıdığı kemerlere oturan kubbe yer almaktadır. Kubbeli bölüm, iki çift sütunla değişken olarak yerleşen iki çift payandadan meydana gelen şekliyle Kudüs'te Kubbetü's-sahre'deki sekizgene benzer. Orijinal kubbe ortadan kalkmış olup 1903'te yapılan mevcut kubbe, Kalavun'un oğlu el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun'a ait türbenin (687/1288) kubbesine göre tasarlanmıştır. Kalavun'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Muhammed tarafından yaptırılan ve iyi tamir edilip korunan bir ahşap paravan ortadaki sekizgen kısmı çevrelemektedir. Kubbe sekiz kemerle duvarlara bağlanmıştır. Arada oluşan sekiz bölümün tamamı, çokgenlerden oluşan geometrik bir kompozisyona sahip boyalı ve altın yaldızlı ahşap tavanla örtülmüştür.

Pencere girintilerinin de gösterdiği gibi binanın cephesi sokağın topografik dokusuna uydurulmuş ve iç duvarlar dışarıdakilerle birlikte yana doğru çarpılmıştır. Bu duvarlar üzerinde yer alan dolapların ahşap kanatları vardır. Duvarların alt kısmı panolar halinde düzenlenmiş olup renkli taş, sedef ve mermer kaplanmıştır. Bu panoların bir kısmında Muhammed isminin tekrarlandığı köşeli küfi yazılı kompozisyon mevcuttur. Bu tarz düzenleme Kahire'de ilk defa görülmektedir. Panoların üstünde oyma tekniğiyle yapılmış bitkisel kompozisyonlu mermer levhalarla bunun üzerindeki ahşaba kabartma harfli olarak yazılmış kitâbe bütün mekânı çevrelemektedir. Ahşap kaplama tavan çokgenlerden müteşekkil bir kompozisyona sahip olup boyanmış ve altın yaldızla yaldızlanmıştır.

Türbede yer alan ihtişamlı mihrap aynı zamanda Ortaçağ Kahiresi'nin büyük mihraplarından biridir. 7 m. yüksekliğinde, 4,50 m. genişliğinde ele alınan mihrabın köşeleri kademeli yerleştirilmiş üçlü sütunlarla yumuşatılmış olup nişi iki renkli taştan örülmüş at nalı kemere sahiptir. Kemer köşeleri, renkli taşlarla mozaik tekniğinde yapılmış geometrik kompozisyonla dolgulanmıştır. Köşedeki orta sütunların üstünde üç, mihrap nişi içinde dört sıra halinde, üstleri istirdiye kabuğu şeklinde düzenlenmiş zarif sütunçeli küçük nişler bulunmaktadır. Mihrap nişinin içinde, arada iki bölümde renkli taş kakma ile yapılmış geometrik kompozisyonlu süsleme vardır.

Kalavun sultan olmadan önce 675 (1276) yılında Şam'da Nüreddin Zengî'nin bîmâristanını görmüş ve burada tedavi olmuştur. Bu yapıdan ilham alarak Kahire'de Bîmâristânü'l-Mansûrî adıyla da anılan kendi bîmâristanını yaptırmıştır. Cepheden görülemeyen yapıya külliye'nin arkasındaki bir geçitle ulaşılmaktadır. Külliye'nin önemli bir bölümünü oluşturan harap durumdaki bîmâristanının dört eyvanlı bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Güneydoğu ve kuzeybatıda karşılıklı yer alan derin eyvanlar selsebil, kanal ve havuzları ile dikkati çekmektedir. Kuzeydoğuda üç kemerle avluya açılan "T" biçiminde bir eyvan yer almaktadır. Yıkılmış olan güneybatı eyvanı diğerlerine göre daha geniş yapılmıştı. Kuzey köşede küçük odalarla çevrili iki avludan geniş olanı erkek hastalara ayrılmış bölümdür. Yıkık olan küçük avlu ise kadınlara aittir. Selsebil, kanal ve havuzlarında

mermer ve renkli taş mozaikleriyle bîmâristanının çok ihtişamlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır (ayrıca bk. *DİA*, VI, 170).

Yapı grubunun belki de en gösterişli ve en ilgi çekici bölümlerinden biri üç katlı ve kademeli olarak inşa edilen minaresidir. Katların ilki iki renkli taştan inşa edilmiştir. İlk kat, stalaktitli kirişler üzerinde at nalı biçimli kemerlere sahip olup stalaktitlerle sona erer. İkinci katta at nalı biçimli kemerler ve yastık şeklinde yuvarlak kemer taşları vardır. Minarenin üçüncü katı, aslı 1303 depreminde yıkıldığı için Kalavun'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Muhammed tarafından tuğladan yaptırılmıştır. Alçı tezyinatlı üst kısım, eski Mısır saz motiflerini hatırlatan dikey bir pervazla yuvarlak bölüm olarak son bulur. Bunun üzerinde yer alan başlık kısmı zaman içinde kaybolmuş ve daha sonraki bir devirde yerine mevcut konik kısım yapılmıştır. Depremin ardından el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in minarede yaptırdığı tamirat ilk katın üzerinde oyulmuş bir kitâbeyle belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Herz, *Die Baugruppe des Sultans Qalawun*, Hamburg 1910; Hasan Abdülvehhâb, *Târîhu'l-mesâcidi'l-eşeriyye*, Kahire 1946, s. 11 vd.; K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, Oxford 1952-60, II, 64 vd., 191 vd.; G. Wiet, *Les mosquées du Caire*, Paris 1966, I, tür.yer.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 98-100; G. Michell, *Architecture of the Islamic World*, London 1984, s. 225; Doris Behrens-Abouseif, *The Minarets of Cairo*, Cairo 1985, s. 70-72; M. Meinecke, "Das Mausoleum des Qala'un in Kairo - Untersuchungen zur Genese der Mamlukischen Architekturdekoration", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XXVII (1971), s. 47 vd.; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 170.

DORIS BEHRENS-ABOUSEIF

KALÂÏ

(bk. REF'î-i KALÂÏ).

KALB

(bk. MAKLÛB).

KALB

(القلب)

Sözlükte "bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek" gibi anlamlara ge-

len **kalb** kelimesi (Cevherî, I, 204; *Lisâ-nü'l-'Arab*, “klb” md.) vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalb, dinî ve tasavvufî bağlamda bilgi ve düşünce-nin kaynağı veya aracıdır. Bir et parçasından ibaret olan kalble bir ilişkisi olmakla birlikte ondan ayrı olan bu anlamdaki kalbe “rabbânî latife” ve “ilâhî cevher” de denir.

Kur'an'da ve hadislerde fuâd, sadr, lüb, nühâ ve rû gibi terimler genellikle kalb mânasında kullanılmıştır. Fuâd bazılarına göre kalb ile eş anlamlıdır; bazılarına göre ise kalb ondan daha özeldir. Mütercim Âsım Efendi'ye göre kalbin Türkçe karşılığı gönül, fuâdınki yürektir (*Kâmus Tercümesi*, I, 445). Kur'an'da yüreğe (fuâd) metanet vermek için önceki peygamberlerin kıssalarından bahsedildiği belirtilir (Hûd 11/120). Kalbin (fuâd) göz ve kulak gibi sorumlu olduğunu bildiren âyet-te ise (el-İsrâ 17/36) fuâd kalb anlamına gelir. “Göğüs” mânasındaki sadr, “Allah göğüslerde olanı bilir” (Âl-i İmrân 3/119, 154) ve, “Allah bir kimsenin hidayetini dilerse göğsünü İslâm'a açar” (el-En'âm 6/125; ez-Zümer 39/22) meâlindeki âyetlerde mecaz yoluyla kalb mânasında kullanılmıştır. “Ülû'l-elbâb” (Âl-i İmrân 3/7, 190) ve “ülû'n-nühâ” (Tâhâ 20/54, 128) ifadeleriyle kalp sahiplerine hitap edilmiştir (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “Lüb”, “Nühâ”, “Şadr”, “Fuâd” md.leri). Kur'an'da akletme (düşünme) fiili kalbe nisbet edilmiş (el-Hac 22/46), yani düşünmenin kalbin bir işlevi olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde fıkhetmenin de (anlama) kalbin bir işlevi olduğuna dikkat çekilmiştir (el-A'râf 7/179).

Rabbânî latifeye kalb denilmesi bu mânevî cevherin vücuttaki kalp ile ilişkisinin bulunması, işlevlerinin onun aracılığıyla gerçekleşmesi dolayısıyladır. Kalb çok değişken olduğu için bu ismi almıştır (*Tâ-cü'l-'arûs*, “klb” md.; Gazzâlî, *İhyâ*, III, 3, 44). Kur'an'da ve hadislerde kalbin mahiyeti ve tarifi üzerinde değil işlevleri ve nitelikleri üzerinde durulmuştur. Kur'an ve hadiste geçen kalb kelimesi insanın anlama, kavrama, düşünme ve şeylerin hakikatini bilme yönünü, başka bir ifadeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir. İnsanın idrak eden, bilen ve kavrayan tarafı olduğu için kalb ilâhî hitaba muhataptır, yükümlü ve sorumludur. Dinî ve insanî hayatın merkezinin kalp olduğu Kur'an ve hadislerde açıkça ifade edilmiştir. “Kalbleri var ama onunla bir şey anla-

mıyorlar” (el-A'râf 7/179); “Akletmek için onlarda kalb yok mu?” (el-Hac 22/46); “Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır” (Kâf 50/37) meâlindeki âyetler kalbin idrak, ilim, mârifet ve düşünme aracı olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı kalb (fuâd) sorumludur (el-İsrâ 17/36; el-Ahzâb 33/5).

Kalbin bir özelliği de değişken olması (*Müsned*, IV, 408; VI, 302), renkten renge girmesidir. Bu husus duygu, düşünce ve inançların değişmesini beraberinde getirir. Bundan dolayı bir hadiste, “Ey kalbleri değiştiren, evirip çeviren Allah, kalbimi dinin ve taatin üzerine sabit kıl” şeklinde dua edilmesi tavsiye edilmiştir (*Müsned*, II, 168, 173; Müslim, “İmân”, I, 2; Tirmizî, “Da'avât”, 89, 124). Kalbleri sabit kılan Allah'tır (İbn Mâce, “Mu'addime”, 13). “Kalbler Allah'ın iki parmağı arasındadır” (Müslim, “Kader”, 17; İbn Mâce, “Mu'addime”, 13; Tirmizî, “Da'avât”, 89, “Kader”, 7) hadisi de Allah Teâlâ'nın kalbleri değiştirdiğini ve yönlendirdiğini göstermektedir (ayrıca bk. el-En'âm 6/110; Gazzâlî, *İhyâ*, III, 44). Kalb duygu, düşünce ve inanç bakımından çok çeşitli renklere girmeye ve şekiller almaya elverişlidir. İmanın mahallî kalbdır (el-Hucurât 49/7, 14; el-Mücâdile 58/22); samimi bir şekilde kalb ile tasdik ederek kelime-i tevhid getiren kişi müslüman olur (Buhârî, “İlim”, 33, 39). İman kalbin tasdikidir. Temiz kalb çok önemlidir (el-Mâide 5/41; el-Ahzâb 33/53). Kalbleri nurlandıran Allah'tır (Buhârî, “Da'avât”, 9; Müslim, “Müsâfirin”, 181). Dinde önemli bir yeri bulunan takvânın mahallî kalbdır (el-Hac 22/32; *Müsned*, V, 71, 379). Kalblere sekinet, itminan, sebat ve huzur veren Allah olduğu gibi (el-Bakara 2/260; Âl-i İmrân 3/126; el-Mâide 5/113; el-Enfâl 8/10; er-Ra'd 13/28; el-Feth 48/4, 18) kalblere hidayet veren, kalbleri kaynaştıran, merhametli, şefkatli ve insafı kılan da O'dur (Âl-i İmrân 3/103; el-Hadîd 57/27; et-Teğâbün 64/11).

Öte yandan kalb olumsuz yönde de genişir ve türlü renklere girer. Kur'an'da kalb körlüğünden (el-Hac 22/46), kalb kasvetinden ve taşlaşmış yüreklerden (el-Bakara 2/74; el-Mâide 5/13; el-En'âm 6/43; ez-Zümer 39/22) bahsedilmiş; kalblerin mühürlenmesi (el-Bakara 2/7; en-Nahl 16/108; el-Câsiye 45/23), gerçeği algılamaktan alıkonulması (el-A'râf 7/101; Yûnus 10/74), kilitlenmesi ve üstüne perde çekilmesi (el-Bakara 2/88; el-En'âm 6/25; el-İsrâ 17/46; Muhammed 47/24; el-Mu-

taffî'nin 83/14) üzerinde de durulmuştur. Allah yoldan sapanların kalblerini saptırır (es-Saf 61/5), yani insan kendi iradesiyle kötülüğü tercih edip o yönde teşebbüse geçerse Allah da onu kötü yola düşürür. Kalbin en iyisi iman, en kötüsü küfür ve inkâr olan çok çeşitli halleri vardır. Kalb hem rahmânî hem de şeytânî kuvvetlerin mücadele alanıdır. Bir hadiste bu husus, “Kalbde iki dürtü vardır, biri melekten, diğeri şeytandandır” (Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 2/35) şeklinde ifade edilmiştir (Gazzâlî, *İhyâ*, III, 26).

Kalbin İslâm'daki büyük önemi iman ve inkâr mahallî olmasındandır. Bütün İslâm âlimleri imanın aslî şartının kalbin tasdiki olduğu hususunda ittifak etmiştir (a.g.e., I, 121; Fahreddin er-Râzî, *el-Mu'haşşâ*, s. 174; Teftâzânî, II, 249). İman gibi inkâr ve red de kalbin bir fiilidir. İslâm'da vahyin mahallî de kalbdır. Cebrâil Kur'an'ı Hz. Peygamber'in kalbine indirmiştir (el-Bakara 2/97; eş-Şuarâ 26/193-194). Resûl-i Ekrem'in gördüğü rüyalar ve aldığı ilham kalble ilgilidir. Süfîlerin büyük değer verdikleri keşif ve mârifetin kaynağı da kalbdır.

Gazzâlî kalb, ruh, akıl ve nefsin farklı anlamları olduğunu, fakat aynı zamanda bu terimlerin rabbânî latife denilen bir kavrama müştereken delâlet ettiğini, insanın hakikatinin de bundan ibaret olduğunu, aynı şeye filozofların “nefs-i nâtika” dediklerini anlattıktan sonra onun niteliklerini “bilen, taniyan, algılayan, sorumlu ve yükümlü olan” şeklinde tesbit eder. Gazzâlî'ye göre rabbânî latife insanı diğer canlılardan ayıran ve onlara üstün kılan insanın hakikati olup duruma göre ona bazan akıl, bazan ruh, bazan nefis, bazan kalb denir. Ona verilen isimler değişik olsa da mahiyeti değişmez (*İhyâ*, III, 3-5). Kalb ile rabbânî latife arasındaki ilişki cevher-araz, sıfat-mevsuf, yöneten-yönetilen, alet-usta, mekân-mekânda bulunan nesne ilişkisi gibidir. Bu ilişkinin mahiyeti konusunda akıl hayrette düşer. Hz. Peygamber ruh (kalb) üzerinde konuşmaktan kaçındığından (Buhârî, “İlim”, 47; Müslim, “Münâfiğin”, 32) bu konuda açıklama yapmak doğru değildir, bunun pratik bir faydası da yoktur (Gazzâlî, *İhyâ*, III, 3).

Fahreddin er-Râzî kalbin hakkı bâtıldan, doğruyu yanlıştan ayırt etme ve iyi ile kötü arasında tercih yapma özelliğine işaret ettikten sonra bilgi, algı, düşünce ve inancın merkezinin kalb olduğunu belirttikten bunun delillerini anlatmış, dü-

şünce ve bilginin merkezinin beyin olduğunu söyleyen bazı eski filozofların görüşlerini ve dayandıkları delilleri aktararak eleştirmiştir (*Mefâtiḥu'l-ğayb*, V, 541, 544).

Hız. Peygamber ruh ve kalbin mahiyeti üzerinde fazla durmadığından sahâbe ve tâbiîn döneminde bu konu araştırılmamıştır. İlk dönemde kelâmcılar daha çok akıl ve istidlâl, fakihler kıyas ve re'y, sûfiler de kalb ve onun ürünü olan keşif ve ilham üzerinde durmuşlardır. Sûfilerin ilgi alanı kalb ve kalbin tasfiyesi olduğundan tasavvufa ilmü'l-kulûb, ma'rifetü'l-kulûb; sûfilere de ehlü'l-kulûb, ashâbü'l-kulûb, erbâbü'l-kulûb ve ehl-i dil gibi isimler verilmiştir.

Zâhidler ve ilk sûfiler dinî ve ahlâkî açıdan kalbin önemi, kalb temizliği, bunun sonucu olan ibadet ve iyi davranışlar üzerinde yoğunlaşmış, Allah'ın huzuruna kalb-i selimle (eş-Şuarâ 26/89; es-Sâffât 37/84) çıkmanın uhrevî kurtuluşun şartı olduğunu vurgulamışlardır. Hâris el-Muhâsibî kalb temizliği, kalbin huşûu ve kalble işlenen günahlar konusuna dikkat çekmiş, kalbin çeşitli hallerini, uğradığı değişimleri, buna etki eden hususları ve bunların sonuçlarını inceleyerek kalb ve nefisle ilgili çok önemli psikolojik tahliller yapmış, Allah'a kalbe yaklaşılabileceğini belirtmiştir (*el-Veşâyâ*, s. 129, 197, 291; *er-Ri'âye*, s. 109-115, 120, 136, 197, 291). Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ise kalbi arşa, sadrı kürsiye benzetmiştir (*Gazzâlî, İhyâ*, III, 4). Daha sonra sûfiler Allah'ı daha çok kalb arşında aramışlar ve kalbi beytullah (Allah'ın evi) olarak adlandırmışlardır. Sehl'e göre Allah'ın kiblesi Kâbe, kalbin kiblesi niyet, beden kiblesi de kalbdır.

Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî *Maḳâmâtü'l-kulûb* adlı eserinde kalb, lûb, sadr ve fuâd kelimelerini incelemiş, Ebû Saîd el-Harrâz da *Kitâbü's-Sıdk* isimli eserinde kalb terimi üzerinde durmuştur. Daha sonra Hakîm et-Tirmizî *Kitâbü'l-Farḳ beyne's-şadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lûb* isimli eserinde (Kahire 1954) kalb ve onunla aynı anlama gelebilen terimleri ele alarak bunlar arasındaki farkları belirtmiştir. Ona göre nefis, sadr ve kalb iç içe geçmiş üç halka gibidir; altta nefis, ortada sadr, üstte kalb bulunur. Sadr nefis ve kalbin bulunduğu ortak alandır. Nefisten ancak kötülük doğar. Sadra feyiz kalbdan gelir. Kalbin iki yüzü vardır; biriyle Hakk'a, diğeriyle halka bakar. Kalb Allah'ın arşıdır, yerlere ve göklere sığmayan Allah mümin kulunun kalbine sığmıştır (*Ḥatmü'l-evliyâ*, s. 130, 269, 270, 374; İb-

nü'l-Arabî, *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, I, 101-102). Hakîm et-Tirmizî, *Kitâbü'r-Riyâze ve âdâbü'n-nefs* adlı eserinde (Kahire 1366) bu konuları işlemiştir. Tasavvuf kitaplarında sıkça geçen, yere ve göğe sığmayan Allah'ın mümin kulunun kalbine sığıdığını belirten ifade kutsî bir hadis olarak da rivayet edilir (Aclûnî, II, 99-195).

Mutasavvıflar insanların fiillerini beden ve kalbin fiilleri olarak ikiye ayırmışlar, beden fiillerini zâhirî ameller, kalbin fiillerini, bâtinî ameller diye adlandırmışlardır. Bedenle ilgili fiillere uygulanan farz, haram, mekruh, mubah gibi şer'î hükümler tasavvufta aynen kalbin fiillerine de uygulanmış ve bunlara bâtinî hükümler denilmiştir. Tasavvufun bir bakıma bâtinî fiilleri ve bunlara ilişkin şer'î-bâtinî hükümleri tesbitten ibaret olduğu söylenebilir.

Kalbin fiillerinin namaz, oruç, hac, zekât, abdest gibi beden fiillerinden üstün olduğu konusunda din âlimleri görüş birliği içindedir. Hadislerde, "Vücutta bir et parçası vardır; o iyi olursa bütün beden iyi, kötü olursa bütün beden kötü olur, bu et parçası kalbdır" (Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107); "Allah sizin şeklinize ve malınıza değil kalbinize bakar" (*Müşned*, II, 285; Müslim, "Birr", 32; İbn Mâce, "Zühd", 9) denilmesi, Kur'an'da selim kalbin ve Allah'a gönül vermenin vurgulanması (eş-Şuarâ 26/89; Kâf 50/33) söz konusu görüş birliğinin dayandığı delillerdir. Tasavvufun tavizsiz bir muhalifi olan İbn Teymiyye de itikad, irade, recâ, rızâ, inâbe, kibir ve hased gibi hallerin kalbe ait olduğunu, kalbin hallerine ilişkin bilgilerin bâtin ilmini oluşturduğunu, âyetlerin çoğunda bu ilmin anlatıldığını ifade etmiş, sûfiler gibi o da dinin temelini bu bilgiler olduğuna dikkat çekmiştir (*et-Tuḥfetü'l-İrâkıyye fi'l-a'mâlî'l-kalbiyye*, II, 1-65; a.m.f., *Mecmû'u fetâvâ*, X, 91-137, 148; XIII, 233, 270; İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûḥ*, s. 217, 243, 248, 250).

Kalb tasavvufta bilgi (mârifet) kaynağı olması bakımından da önemlidir. Sûfilere göre dinî hakikatler ve ilâhî sırlar hakkında bilgi edinmenin en güvenilir yolu kalbdır. Akıl bu alanda yetersizdir (Kelâbâzî, s. 63; Gazzâlî, *el-Münkız*, s. 16, 75). Ancak kalbin doğru ve güvenilir bilgi vermesi için olgunlaşması, günah kîrinden, bilgisizlikten, taklid ve taassuptan temizlenmesi gerekir. Mutasavvıflar, kalb tasfiyesi veya nefis tezkiyesi denilen bir yöntemle temizlenen kalbin dinî ve ilâhî hakikatleri doğrudan ve aracısız olarak bi-

leceğine inanırlar (Gazzâlî, *İhyâ*, III, 19-21; Mevlânâ, I, 344). Onlara göre vahiy gibi ilham da kalbe gelir. Kalbin gayb âlemine bakan bir penceresi vardır. Buna kalb gözü denir. Üzeri günah kiri ve bilgisizlik pası ile örtülü olan bu göz mücadele ve riyâzet denilen bir usulle temizlendiği takdirde mânevî âlemi ve oradaki gerçekleri görebilir. Bu yolla kazanılan bilgilere mârifet, irfan, ilham, bâtinî ve ledünnî ilim gibi isimler verilmiştir (Nifferî, s. 71; Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 43-49; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, IV, 26). Mutasavvıflar kalbin bilgi kaynağı olduğunu göstermek için, "Eğer takvâ üzere olursanız Allah size bir furkan (ilham) verir" (el-Enfâl 8/29); "Fetvayı kalbinden iste" (*Müşned*, IV, 194, 224; Dârimî, "Büyü", 3; Aclûnî, I, 124) meâlindeki âyet ve hadislerle dayanmışlardır.

Kalbin çeşitli mertebelerinden, bu mertebelerden her birinin nitelik ve hükümlerinden bahseden mutasavvıflar böyle bir ayırım yaparken âyet ve hadislerden esinlenmişlerdir. Kur'an'da bazı kalblerin imanlı, nurlu, bazılarının ise kati ve mühürlü olduğundan bahsedilmektedir. Bir hadiste müminin kalbi pürüzsüz, kâfirin kalbi ters dönmüş, münafığın kalbi kilitli olarak nitelenmiş, bazı kalblerin de kapalı olduğu belirtilmiştir (*Müşned*, III, 172; Ebû Tâlib el-Mekkî, I, 233). Müminlerin kalblerinin ihlâs, amel, ibadet ve yeteneklerine göre farklı mertebelerde olduğunu söyleyen mutasavvıflar bunlara atvâr-ı dil veya atvâr-ı seb'a adını vermişlerdir. Bunlardan sırasıyla sadr İslâm, kalb iman mahallidir, akletme kalbin işlevidir; şegaf (dış kalb zarı) sevgi ve şefkat mahallî (Yûsuf 12/30), fuâd temaşa, habbetü'l-kalb ilâhî aşk, süveydâ gaybı mükâsefe, ilm-i ledün ve ilâhî sırların mahallidir; mühcetü'l-kalb ise (kalbin derunu) ilâhî sıfatların nurlarının tecelli ettiği yerdir (Necmeddîn-i Dâye, s. 110; Ebû'l-Bekâ, s. 280). Ferîdüddin Attâr *Manṭıḳu't-tayr*'da bu yedi tavrı yedi vadi olarak tasvir etmiştir. Melâmet ehli bu tavırları nefis, kalb, sır, ruh şeklinde sıralamıştır. Nakşibendiyye'de ise letâif-i hamse denilen bu tavırlar kalb, ruh, sır, hafî, ahfâ olarak sıralanmaktadır.

Mutasavvıflar kalbin yedi tavrını beden yedi organına benzetmişler ve beden yedi organ üzerine secde etmesi gibi kalbin de bu yedi tavrın her biri üzerinde secde ettiğini söylemişlerdir (Gazzâlî, *İhyâ*, III, 7). Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye göre bu secde sürekli ve ebedîdir (Hakîm et-Tirmizî, *Ḥatmü'l-evliyâ*, s. 270; İbnü'l-

Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I, 101). Bazı mutasavvıflar Kur'an'da geçen kâdil, lamba, fânus, yağ (mişkât, misbâh, züccâce, şecere, bk. en-Nûr 24/35) gibi kelimeleri de kalbin çeşitli tavırları olarak yorumlamışlardır (Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 12; Molla Sadrâ, *Tefsîr-i Âyet-i Mübâreke-i Nûr*, Tahran 1362 hş./1403).

Tasavvufu bilginin kaynağı kalbdır. Ancak kalb aklın karşıtı değildir; bir yere kadar akılla iç içedir. Akletme kalbin bir işlevidir, düşünceyi üreten aklın kaynağı kalbdır. Metafizik konularda kalbin aklı aştığını söyleyen sûfiler bu konularda kalbin sezgisini esas almışlardır. Onlara göre sözlükte "bağlamak" anlamına gelen aklın faaliyet alanı dar ve sınırlı, buna karşılık kalb âlemi çok daha geniştir (İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 155, 394; IV, 25; a.mlf., *Fuṣûṣ*, s. 128). Âşıkane tasavvuf edebiyatının temel konusu kalbdır (bk. GÖNÜL).

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Şihâh*, Beyrut 1979, I, 204; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Lüb", "Nühâ", "Sadr", "Fu'âd" md.leri; *Lisânü'l-Arab*, "klb" md.; *et-Ta'rîfât*, "Kalb", "Lüb", "Akl", "Nefs" md.leri; Tahânevî, *Keşşâf*, II, 970, 1175; *Tâcü'l-arûs*, "klb" md.; *Kâmus Tercümesi*, I, 445; *Müsned*, II, 168, 173, 285; III, 172; IV, 194, 224, 408; V, 71, 379; VI, 302; Dârimî, "Büyü", 3; Buhârî, "İmân", 39, "İlim", 33, 39, 47, "Da'avât", 9; Müslim, "İmân", 1, 2, "Kader", 17, "Birr", 39, "Müsâkâr", 107, "Müsâfirîn", 181, "Münâfikîn", 32; İbn Mâce, "Muḥaddime", 13, "Züh'd", 9; Tirmizî, "Da'avât", 89, 124, "Kader", 7, "Tefsîr-ü'l-Kur'ân", 2/35; Hâris el-Muhâsibî, *el-Veşâyâ*, Beyrut 1406/1986, s. 129, 197, 291; a.mlf., *er-Ri'âye li-hukûküllâh*, Kahire 1970, s. 109-115, 120, 136, 197, 291; Ebû Saïd el-Harrâz, *Kitâbü's-Şiddk*, London 1937; Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, *Maḳâmâtü'l-kulûb* (nşr. P. Nwyia, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* içinde), XL, Beyrut 1968, s. 115-154 (aynı risâle için bk. Ahmet Subhî Furat, "Abu'l-Huseyn an-Nûrî ve Maḳâmât al-Kulûb Adlı Risalesi", *İTED*, VII/1-2 [1978], s. 339-355); Hâkim et-Tirmizî, *Kitâbü'l-Fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fu'âd ve'l-lüb*, Kahire 1954; a.mlf., *Ḥatmü'l-euliyâ*, Beyrut 1965, s. 130, 269, 270, 374; Nifferî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, Kahire 1934, s. 71; Serrâc, *el-Lüma'*, Kahire 1960, s. 107, 116, 126, 299, 430; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 63; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Kahire 1961, I, 225-262; Süleimî, *Ṭabakâtü's-şüfiyye*, Kahire 1966, s. 144, 208, 267, 286, 371, 400, 433, 503; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1966, s. 242; Hücverî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 178, 207, 425; Gazzâlî, *İhyâ*, Kahire 1939, I, 121; III, 3, 4, 7, 19-21, 26, 44; a.mlf., *Mişkâtü'l-envâr*, Kahire 1964, s. 12, 43-49; a.mlf., *Mizânü'l-âmel*, Kahire 1964, s. 221-226; a.mlf., *el-Münkız mine'd-dalâl*, İstanbul 1960, s. 16, 75; Reşidüddîn-i Meybûdî, *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr*, Tahran 1330-39 hş., VII, 416; VIII, 411; Aynü'l-kudât el-Hemedânî, *Temhîdât* (nşr. Affî Useyrân), Tahran 1962, s. 141-168, 360, 505; Abdülkâdir-i Gey-

lânî, *el-Gunye li-tâlibi tarîki'l-hak*, Beyrut 1288, I, 89; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, İstanbul 1307, II, 65; III, 212; V, 540-544; a.mlf., *el-Muḥaṣṣal* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire 1323, s. 174; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, I, 101-102; II, 155, 394; III, 263; IV, 25, 26; a.mlf., *Fuṣûṣ* (Affî), s. 88, 122, 128; Necmeddîn-i Dâye, *Mirşâd-ü'l-ibâd*, Tahran 1352, s. 105-117; Mevlânâ, *Mesnevî* (trc. Veled İzbudak), İstanbul 1942, I, 344; İbn Teymiyye, *et-Tuhfetü'l-İrâkiyye fi'l-a'mâlî'l-kalbiyye* (*Mecmû'atü'r-resâ'ilî'l-müniriyye* içinde), Beyrut 1264, II, 1-65; a.mlf., *Mecmû'u fetâvâ*, I, 95; X, 91-137, 148; XIII, 233, 270; XXXVI, 191-192; Kâşânî, *İşlâḥâtü's-şüfiyye*, s. 145; İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûḥ*, Kahire 1966, s. 217, 243, 248, 250; a.mlf., *Risâle fi emrâzi'l-kulûb*, Riyad 1983; Teftâzânî, *Şerḥu'l-Maḳâsîd*, İstanbul 1305, II, 249; *Tecrid Tercemesi*, I, 3; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 124; II, 99-195; Molla Sadrâ, *Tefsîr-i Âyet-i Mübâreke-i Nûr*, Tahran 1362 hş./1403; Subhî Âzâdegânî, *Kalb ü Fu'âd der Kur'ân*, Tahran 1362, s. 5-11; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, Kahire 1253, s. 280; Şah Velîyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, Kahire 1966, s. 341, 446; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl*, Kahire 1937, s. 248; Muhammed Ali el-Cevzî, *Mefhûmü'l-aḳl ve'l-kalb fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Beyrut 1980; *el-Mu'cemü's-şüfi*, I, 122; Celâleddîn-i Âştîyânî, *Şerḥ-i Muḳaddime-i Fuṣûṣ-ü'l-hikem-i Kaşerî*, Tahran 1370 hş., s. 805; Selmân Zeyd Selmân el-Yemânî, *el-Kalb ve şifâ'üh fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Demmâm 1994; Dihhudâ, *Luḡatnâme*, XXI/B, s. 392-394.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

KALB

(القلب)

Sözün lafız veya mânaca ters çevrilmesini ifade eden belâgat terimi.

Sözlükte "geri çevirmek, içini dışına döndürmek" gibi anlamlara gelen kalb kelimesi belâgatta, birçok konuyla ilgili olarak sözün lafız veya mânâ bakımından ters çevrilmesini ifade eden kapsamlı bir terim şeklinde kullanılmıştır. İlk defa İbn Münkız, "Bâbü'l-kalb" başlığı altında müşebbeh ile müşebbeh bihin yer değiştirdiği maktûb teşbihten söz etmiştir. Harîrî, "bir sözün tersinden okunması durumunda da aynı ibareyi vermesi" anlamındaki kalbe "mâ lâ yesteḥîlû bi'l-in'ikâs" adını vermiştir. Konuyu Reşidüddin Vatvât'ın Farsça *Ḥadâ'iku's-siḥr*'inden nakleden Fahreddin er-Râzî kalbi bir ve birden çok kelimede olmak üzere ikiye, bir kelimede olan kalbi de maktûb-ı küll, maktûb-ı mücennah ve maktûb-ı ba'z olarak üç kısma ayırır. "فتح / حنف" (fetih-ölüm) gibi bütün harflerin yer değiştirmesiyle oluşan ikiliye maktûb-ı küll, bu ikiliden birinin beytın başında, diğerinin sonunda olmasına

maktûb-ı mücennah, "عورات / روعات" ta (kusurlar-korkular) olduğu gibi sadece bazı harflerde (عور / روع) yer değiştirme bulunması durumuna da maktûb-ı ba'z adını verir. Birden çok kelimedeki kalb ise bir terkip veya cümlelerin sondan başa doğru okunduğunda da aynı ibareyi vermesidir. Sekkâkî ile İbnü'n-Nâzım, Kazvî-nî, *Telḥîṣ* şârihleri ve diğer belâgat âlimleri aynı çizgiyi sürdürmüştür. Kazvîni, se-rika (intihal) türü olan bir kalb çeşidinden daha söz eder. Sekkâkî, bir şairin ortaya attığı bir fikrin daha sonraki bir şair tarafından ele alınıp tersinin savunulmasına "anlam kalbi" demiştir. Bu türe Harîrî daha önce "aks" adını vermişti (Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîfî, III, 82, 86). Bedreddin ez-Zerkeşî isnâd kalbi, ma'tûf kalbi, aks kalbi, müstevî kalb, kalb-i ba'z olarak beş neviden bahsetmiştir. İlk defa İbn Fâris'in söz konusu ettiği isnâd kalbi mûbalağa, tekrîm gibi belâgat amaçlı nükte için bir cümleye dahil fâilî mef'ûl ve ya mef'ûlû fâil ya da mef'ûlû bir başka mef'ûl konumunda ifade etmektir. Buna "belâgî kalb" de denilmiştir. "و حَزْمًا عَلَيْهِ" (Mûsâ'ya sûtannelerini haram kıldık) âyeti (el-Kasas 28/12) "و حَزْمًا عَلَى" (Sûtannelerine Mûsâ'yı emzirmeyi haram eyledik) anlamındadır. Süt emen bir çocuğa ergin-mükellef bir kimse gibi hitap etmek onun makamını ve şanını yüceltmeyi belirtir. Bu, Arap kelâmında da yaygın bir üslûptur. Araplar parmak yüzüğe sokulduğu halde, "yüzüğü parmağıma soktum" şeklinde maktûp ifade kullanırlar. Ma'tûf kalbi ma'tûf ile ma'tûf aleyhin yer değiştirmesidir: "فَتَدَى" (Sonra -mi'rac gecesinde Cebrâil Hz. Peygamber'e yaklaştı ve sarktı) âyeti (en-Necm 53/8) maktûp atırlı ifade olup "فَتَدَى" "Sonra -Cebrâil- sarktı ve -Hz. Peygamber'e- yaklaştı" şeklindedir.

Akis kalbine "tîbâk kalbi" ve "ma'kûs kalb" de denir. İlk defa "tebdîl" adıyla Kudâme b. Ca'fer'in söz konusu ettiği bu nevi, öndeki cümle veya terkinin öğelerinin yerlerini değiştirerek ikinci bir cümle yahut terkip elde etmektir. "Kelâmın kibarı; kibarın kelâmı, beylerin âdetleri, âdetlerin beyleri" terkipleriyle "يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ" (Çıkarır diriyei ölüden, çıkarır ölüyü diriden; Yûnus 10/31) "ما عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ" (Ne sana düşer onların hesabından bir şey, ne de senin hesabından onlara bir şey; el-En'âm 6/52) âyetleri bu türe örnektir.

Müstevî kalb, bir kelîme veya kelîme grubunun sondan okunduğunda da aynı